

Spanska sjukan - influensans väg 1918

Jan E Hallström

Den värsta influensa världen har upplevt var den så kallade Spanska sjukan. Den slog till med full kraft hösten 1918 då första världskriget gick in i sitt slutskede. Aldrig senare har ett influensavirus uppträtt med en sådan plötslig aggressivitet och med så ödesdigra konsekvenser. Man räknar med att mer än 20 miljoner människor jorden runt dukade under i sjukdomen. I Sverige lade influensan nära 40.000 i en för tidig grav. Särskilt svårt drabbades Norrland. Det här är berättelsen om spanska sjukans väg till Sverige och Hälsingland sommaren och hösten 1918. Fokuseringen ligger på sjukdomens förlopp i Söderhamnsbygden, speglad genom lokala media och genom medicinskt ansvariga läkares rapportering till medicinalstyrelsen. Bilden av influensans omfattning och spridning i Hälsingland har därtill infogats i ett större sammanhang - den rådande europeiska krigssituationen i Europa.

Jan E Hallström, fil kand med inriktning på sociologi och statskunskap, är verksam som arbetsskadestatistiker vid yrkesinspektionen i Stockholms distrikt och ägnar sig sedan flera år på fritiden åt studier av sågverkens folk vid nedre Ljusnan i Hälsingland.

Under maj månad 1918 börjar små notiser cirkulera i svenska tidningar om en pestliknande farsot som härjar i Spanien. Man kallar den tredagarsfebern, och andelen dödsfall är liksom vid tidigare influensor relativt

få. Även i skyttegravarna vid fronten i Frankrike grasserar sjukdomen. Medicinalstyrelsen skickar för säkerhets skull en förfrågan till Madrid i början av juni, och får bekräftat att det rör sig om en influensa. Den 4 juni har den blivit förstasidesnyhet i Upsala Nya Tidning. Där berättas under rubriken "Spanska sjukans oerhörda utbredning" om hundratusen insjuknade enbart i Madrid. Fortfarande dominerar dock svenska tidningar av rapporter från första världskrigets olika fronter i söder och väster. Häftiga strider pågår i Italien och Frankrike. Manspilla är fruktansvärd. Till sjöss råder det oinskränkta ubåtskriget. Sverige är neutralt, men våra handelsfartyg torpederas. Ransonering råder, och dagligen rapporteras om den ansträngda livsmedelsituationen i landet.

Vid midsommar når influensan den svenska kusten. Den går iland med en båtpassagerare från Oslo på besök i Helsingborgstrakten. Där insjuknar snart ett femtiotal personer i Hyllinge, och strax därpå når smittan själva staden Helsingborg. Den 1 juli kommer den första uppgiften om influensan i Söderhamns Tidning. En liten notis från Tyskland berättar att den massjukdom som nyligen förekommit i Spanien nu har yppat sig på kontor och an-

Vid midsommar når influensan den svenska kusten. Den går iland med en båtpassagerare från Oslo på besök i Helsingborgstrakten

Den 7 juli drabbas Göteborg, Malmö och Eskilstuna, och bara två dagar senare är smittan uppe i Luleå.

dra arbetsplatser i staden Nürnberg. Två dagar senare kommer alarmerande rapporter också från Norge (S.T.): "Den s.k. spanska sjukan har nu också hunnit till Kristiania. Smitthården synes vara ett affärshus, av vars personal icke mindre än ett 20-tal insjuknat på måndagen. Även i en bank har ett flertal tjänstemän angripits av sjukdomen. Sjukdomen är mycket smittosam, men betecknas som ganska ofarlig. Sjukdomen yttrar sig under symptom av matthet och feber, liknande influensa." Från Stockholm kommer samma dag lugnande besked från Medicinalstyrelsens generaldirektör Buhre, som på förfrågan låter meddela att farsoten inte är av någon farlig karaktär, och att några åtgärder för att hindra smitta inte kan motiveras. Den 4 juli sänder man i alla fall för säkerhets skull ut ett cirkulär till tjänsteläkarna, som åläggs att rapportera eventuell förekomst. I Söderhamn skall provinsialläkare Böhme och andre stadsläkare Tretow komma att hörsamma uppmaningen. Strax kommer också fler uppgifter om nya insjuknaden i landet. Pressen börjar nu mera regelbundet följa sjukdomens framfart.

Den 7 juli drabbas Göteborg, Malmö och Eskilstuna, och bara två dagar senare är smittan uppe i Luleå. Den 10 juli gör influensan sitt intåg också i Stockholm och Gävle. I Gävle misstänker stadsläkaren att den förts in av gävlebor som kommit hem från en resa söderöver. Nu infekteras också de först drabbade regementena i Västerås och Boden. Flera regementen i landet skulle råka särdeles illa ut. Spanska sjukan sprids nu snabbt till armé-

förbanden i landet. Efter bara två veckor är större delen av Sverige infiltrerat av den osynliga fienden. Antalet insjuknade skulle därefter accelerera med rasande fart, för att nå sin topp i oktober och november samma år.

Fortfarande är notiserna i allmänhet kortfattade. Den 15 juli kommer plötsligt en nyhet som får mycket större rubriker. Den fruktade koleran har utbrutit ombord på ångfartyget Ångermanland, som nyss har inkommit till Stockholm från revolutionen i Petrograd. Fem personer ombord är svårt sjuka, varav en har avlidit. De närmaste dagarna kommer koleratelegrammen tätta. Den 17 juli rapporteras om tre nya fall, och två dagar senare varnar Medicinalstyrelsen norrlandshamnarna att noga kontrollera alla fartyg som anländer från Ryssland. Samtidigt meddelar Buhre lugnande att det finns vaccin så det räcker. Från Göteborg meddelas att man där redan har haft minst 600 fall av influensan. Från Berlin rapporteras hela 260.000 fall och en ökande tendens, och även i Köpenhamn, England och Schweiz härjar nu influensan svårt. I Stockholm börjar vänsterpressen ilska till mot myndigheters handläggning. Vänstersocialistiska Folkets Dagblad påtalar i slutet av juli missförhållanden vid förbanden i Stockholm, med influensasjuka unga män som förvägras vård, och ännu svaga konvalescenter som tvingas tillbaka i tjänst.

De första svenska dödsfallen

Den 24 juli kommer de första svenska dödsbuden. I notisform meddelas att två yngre kvinnor avlidit på Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg i sviter efter influensan. Lunginflammation respektive hjärtfel har tillstött och förorsakat döden. Den 27 juli inträffar de två första dödsfallen på Garnisonssjukhuset i

Stockholm. Regementsläkaren vid Svea Artilleriregemente anklagas nu öppet i tidningen Social-Demokraten för att han ej velat sjukskriva, inte gett tillräcklig vård och inte ens isolerat de svårt insjuknade. Den 29 juli är läget kritiskt för ytterligare ett tjugotal värnpliktiga vid Stockholms regementen. Nu är också tullpersonal och spårväxspersonal i huvudstaden insjuknade. I Söderhamns Tidning beskrivs onsdagen den 31 juli den allvarliga vändningen i sjukdomens beteende sålunda: "Spanska sjukan allt allvarligare. Flera dödsfall i Stockholm och Göteborg. Läkare anser att spanska sjukan nu kommit in i ett mera svårartat stadium än förut. Allt tätare kommer meddelanden om dödsfall, som inträffat på gatorna och för sig ofarliga åkommas mycket allvarligare följsjukdomar. Särskilt svårt härjar sjukdomen bland Stockholms garnisonstrupper. Sålunda avled på måndagen en studentbeväring på Svea Artilleriregemente, vilket regemente från början varit svårt utsatt. Det första fallet följdes redan samma dag av icke mindre än fyra dödsfall och natten till tisdagen inträffade även två dödsfall. Alltså sju inom loppet av ett dygn - samtliga på Garnisonssjukhuset."

Den 31 juli kommer den första notisen om att smittan kan vara på väg också till Söderhamn. Uppgifterna är osäkra eftersom spanska sjukan är svår att skilja från "vanlig influensa", säger Söderhamns Tidning, men ett misstänkt fall rapporteras från stadens utkanter. Allmänheten varnas. "Gurgling med saltvatten lär vara ett både enkelt och effektivt medel".... Bara några dagar senare kommer ett dödsbud som drabbar bygden. Söderhamns Tidning den 2 augusti: "Ljusnebo avliden i spanska sjukan. Värnpliktige Axel Sandberg från Ljusne avled i tisdags i Stockholm. Sandberg avsände på tisdagen brev till sina föräld-

Allt går med överrumplande hastighet, och det är många påfallande unga vuxna som avlider. Vi ser ett mönster vi inte alla känner igen från våra sentida epidemier

rar i Ljusne däri han omtalade att han var sjuk, men att han som han hoppades, snart skulle bli frisk. Brevet kom föräldrarna tillhanda dagen efter hans död. Den bortgångne var en rask och skötsam ung man. Han skulle 8 augusti avsluta sin krigstjänstgöring vid Livgardets Dragoner." Telegrammet beskriver ett händelsemönster som kommer att upprepas många gånger under hösten - allt går med överrumplande hastighet, och det är många påfallande unga vuxna som avlider. Vi ser ett mönster vi inte alla känner igen från våra sentida epidemier.

Stugsund i augusti

Vi är i början av augusti, och spanska sjukan har nu fått fäste ordentligt i både Bollnäs och Hudiksvall. Den 5 augusti rapporteras att provinsialläkare Behrman i Hudiksvall själv är sjuk. Vid mitten av månaden är tre av stadens läkare sängliggande. Turen är i augusti också kommen till Söderhamn. En lördag i början av månaden kommer den statliga Bränslekommissionens bogserångare Viking in till Stugsund från Stockholm. Man har smittan med sig ombord. Via fem fall i Stugsund söker sig sjukdomen snabbt vidare in mot Söderhamn. Men också ett besök i Bollnäs kan vara ödesdigert. Söderhamns Tidning den 7 augusti: "Ett dödsfall som tros vara påskyndat av spanska sjukan är avlidne verkmästaren vid Söderhamns Litografiska AB:s bokbinderi Hans Ingmansson. Han hade en längre tid i våras vårdats på lasarettet för förtätning i lung-

säcken, men blev bättre och företog för några dagar sedan en semesterresa till Bollnäs där spanskan f.n. grasserar. Insjuknade ånyo i lunginflammation och influensa och avled hastigt av hjärtslag. I Bollnäs natten till igår ett dödsfall. Provinsialläkare Böhme i Söderhamn tillkallades till en sjuk järnvägstjänsteman i Höghammar. Stod ej att rädda. Sjukdomen har nu även nått Bergvik och Norrala där några fall konstaterats. I Stockholm är nu 10% vid SJ sjuka, 25% vid spårvägsbolaget, 30% vid telegrafn och 45% vid telefonbolaget..." Ingmanssons fall kan ses som en illustration till en viktig aspekt på influensans effekter - att viruset ofta gjorde grovjobbet, innan streptokocker och andra bakterier fick chansen att sätta in dödsstöten. Den 9 augusti har tidningen talat med de ansvariga läkarna i Söderhamnsregionen. De försöker dämpa oron och lugna allmänheten:

"Spanska sjukan synes dessbättre icke vilja slå rot här i Söderhamn, enligt vad andre stadsläkare doktor Tretow upplyser för oss idag. De sekundärfall som han sett, är mycket lindriga. Provinsialläkaren i Söderhamns distrikt dr Böhme, har heller icke några nya fall förutom de förut nämnda i Norrala och Bergvik att inberätta från sitt distrikt.

Men Erik Tretow och Henrik Böhme kommer snart att få ändra uppfattning. Tretow kommer att få räkna in närmare 800 insjuknade i själva staden, och Böhme uppskattar totala antalet drabbade i hela Söderhamnsregionen till närmare 5000 när det värsta är över - i mars året därpå.

Någonting måste göras !

Epidemin är ännu i sin början. Av rapporterna från andra europeiska städer börjar det nu sakta växa fram ett medvetande om att värre problem väntar. Den 6 augusti sammanträder

Svenska Läkaresällskapet där en docent Arnold Josefson kritiserar Medicinalstyrelsen för passivitet. Han föreslår enkla åtgärder som kan bromsa spridningen bland allmänheten och på regementena. Snart startar också skolorna. Svaret från Medicinalstyrelsen är mest avfärdande, och de militärt ansvariga anser sig redan ha utfärdat nödvändiga föreskrifter i juli.

Onsdagen den 14 augusti rapporteras om första sjukfallet i Ljusne. I Gävle dör tre personer, och i Stockholm dör bara under perioden 4-10 augusti 21 personer, vilket är så många som 7% av de insjuknade. Dödligheten är plötsligt alarmerande stor! Oroväckande är att så många av de insjuknade får lunginflammation. I Söderhamn går läroverkets skol-läkare fredagen den 23 augusti ut med vissa förhållningsorder. Influenzan är visserligen i tilltagande, men "fallen har hittills varit av lindrig beskaffenhet". Samtidigt får Hudiksvall sitt första dödsfall, och spanskan grasserar där så illa att Spisbrödsfabriken inställer driften. Från Ljusne rapporteras den 26 augusti om hittills 200 sjuka, men av relativt godartad natur. Sjukdomen går där bland flottningsarbetarna. Bio och allmänna sammankomster är inställda, och den s.k. fortsättningsskolan är tills vidare uppskjuten.

Norrlands artilleriregemente A4 i Östersund

Vid mitten av augusti exploderar epidemin vid Norrlands artilleriregemente A4 i Östersund. Den 19 augusti är redan över 100 beväringar insjuknade varav fem har dött. Östersunds-

Vid mitten av augusti exploderar epidemin vid Norrlands artilleriregemente A4 i Östersund

Posten skriver i en ledare att antalet döda vid A4 måste vara rekord, att bristen på sjukvårdspersonal är kännbar. Hela Östersund är illa ute. Röda Korset och unga damer efterlyses. Den 24 augusti rapporteras i vänstertidningen Nya Norrland om förhållandena vid A4, att gymnastiksalen fått tas i bruk sedan sjukhuset överfyllts, och att i detta provisoriska sjukrum inget ombyte av kläder eller sänglinne förekommer, och att ingen lämplig sjukmat finnes. De värnpliktiga klagar på bristfällig tillsyn. Den 30 augusti sker ett stort upprop i Östersunds-Posten till läsekreten med vädjan om pengar och frivilliga. Tidningen ställer en lokal till förfogande. En kommitté bildas för hjälpen, som snabbt tar fart. En regementspastor organiserar scouter och andra att leverera mat och vatten och bära ved till de sjuka.

Under första halvan av augusti har arméns centrala sjukvårdsstyrelse tyckt sig se tecken på att det lugnar sig, men från Schweiz kommer i slutet av månaden nya skrämmande uppgifter om ökad dödlighet. Offren blir blåsvarta om läpparna av syrebrist, och lungorna slutar att fungera. I början av september skall mängder av värnpliktiga i Sverige inkallas till repetitionsövningar. Ett världskrig pågår ännu för fullt. Hundratusentals amerikanska soldater skeppas varje månad över till Europa, och tvingar sakta men säkert den sista tyska offensiven i Frankrike på reträtt. I Finland pågår inbördeskrig. Den svenska militären vill skjuta på övningsstarten några veckor, men regeringen är inte särskilt oroad av influensaläget och överlåter, i sitt beslut den 28 augusti, på förbanden att istället bevilja tjänstledigheter i nödvändig utsträckning. Epidemin anses vara i avtagande, utom i Norrland...

September - skolstart och militära inryckningar

Den 2 september rapporteras om katastrofartad spridning i Jämtlands län med 16 nya dödsfall varav fyra i Östersund. Nu börjar höga makthavare reagera. Landshövding Widen telegraferar till krigsminister Nilsson om uppskov för de värnpliktiga, som hotat med strejk om de inkallas. Han får till svar, att det inte är bra att skjuta på repövningarna för länge p.g.a. kylan. De bör äga rum. Men vissa förband, däribland A4, kan laborera med tjänstledigheter om de så vill. Allmänt mötesförbud gäller i Östersund. Man närmar sig 100 döda i staden - civila och militärer. Den 10 september börjar inryckningarna enligt order, och nu får epidemin fart på allvar. Nu går det fort !

Regeringen som leds av historieprofessor Edéns liberaler tillsammans med fyra socialdemokrater, får nu sina fiskar varma från vänsterpressen. Den konservativa pressen ligger fortfarande lågt. Den 14 september beviljar statsrådsberedningen permitteringar. Den 16 september kritiseras regeringen ändå för passivitet av docent Josefson. Josefson kräver en särskild influensakommission som kan hantera den allvarliga situationen. Tidningen Social-Demokraten trycker Josefsons artikel på första sidan. Samma dag börjar också Folkets Dagblad med våldsamma utfall mot regeringen och myndigheterna, angrepp som fortsätter under hela oktober så gott som varje dag. Spanska sjukan blir ett led i vänsterkampen mot militarismen. Liberala Östersund-Posten säger sig vara nöjd med att vi-

Spanska sjukan blir ett led i vänsterkampen mot militarismen

dare inkallelser stoppats av landshövdingen och länspressens resoluta påtryckningar, men man angriper Medicinalstyrelsen som ansvarig för den svåra situation som utvecklats. Myndigheten svarar med att skicka en inspektör upp till Norrland - medicinalrådet Block. Han anländer till Östersund den 19 sept, och skickar en rapport till Stockholm i vilken meddelas att stämningen är lugn i Östersund. Den 18 september har nya beslut tagits i konselj om inställanden och tjänstledigheter, men åter avhänder man sig ansvaret som delegerats ut på ledningen för de enskilda förbanden. De värnpliktiga känner sig utsatta för godtycke. Pressen flödar av upprörda insändare. Vid garnisonen i Boden är sjukläget allvarligt, och i Nya Dagligt Allehanda publiceras ett brev från en ung värnpliktig ingenjör som menar att vården i ett hem är tusen gånger bättre än den vanvård som både sjuka och friska utsätts för i Boden. Han finner det egendomligt att bara Norrskensflamman vågat kritisera regeringen, och tycker det vore på tiden att kraftiga uttalanden gjordes även från annat håll. Det är onödigt att ge den antimilitaristiska agitationen alltför stark vind i seglen. Den 24 september instämmer också Social-Demokraten i ett ledarstick i att regeringens generalorder den 18 sept var "ineffektiv" och lämnade för stort utrymme åt vederbörande regementschefer att efter eget gottfinnande hålla kvar värnpliktiga.

I september kulminerar situationen också vid infanteriet i Västerås, som beskrivs som ett "bårhus" i Folkets Dagblad. Efter inryckningen 10 september hade epidemin omedelbart flammats upp och över 1000 man hastigt insjuknat. Den 21 september räknade man där 10 döda, den 26 sept 46, den 28 sept 66, och den 1 oktober 80 döda. Tidningen beskrev detaljerat de febersjukas vånda, de döendes

Tidningen klandrar regeringen för undfallenhet mot militären som saboterar hemförlövningar och inte vill "släppa sina offer"

kusliga ansiktsfärg, och de anhörigas förlamande sorg - men också sjukvårdspersonalens uppoffrande arbete. Tidningen klandrar regeringen för undfallenhet mot militären som saboterar hemförlövningar och inte vill "släppa sina offer". Tongångarna är hätska.

Hälsingland i september

I Söderhamn är det ännu relativt lugnt i början av september. Inget mötesförbud råder, och biograferna fortsätter att annonsera ut sina föreställningar. Forsbacka jublar över att de har fått elström, och även i Ljusne tänds belysningen. Bollnäs ligger i en betydligt tidigare sjukdomsfas - där rapporteras om fyra dödsfall i influensan den 6 september, bl.a. en 25-årig flicka. Söderhamns Tidning skriver den 18 september att spanska sjukan härjar alltmer i Stockholm och Norrland, och att Gävle haft 835 insjuknade senaste 14 dagarna. Den 20 september har en av Askestas mera prominenta invånare hastigt avlidit. (S.T.): "Ett nytt dödsfall i sviter av spanska sjukan har inträffat i vår ort, i det byggmästaren Ivar Lundin i Askesta igår morse avled i lunginflammation. Hade vistats uppe trots att han inte kände sig fullt frisk, och därunder ådragit sig förkylning. Han var endast en 27 års man och hade på entreprenad utförandet av en hel del byggnader bland annat för den nya sulfittfabrikens i Sandarne räkning, då den lömska sjukdomen avklippte hans verksamhet. Han var även delägare i den nystartade Centralbiografen i Lervik. Lundin sörjes när-

mast av moder och talrika syskon. I hans hem äro flera sängliggande i spanska sjukan." Samma morgon drabbas kungafamiljen. I Stockholm på Drottningholms slott dör kung Gustav Vs yngste son prins Erik i lunginflammation efter influensan. Han blir 29 år gammal. Röda Korset sänder samma dag 20 sjuksystrar till Östersund. Det centrala maskineriet börjar komma igång så sakteliga. Då har influensan i Östersund kulminerat, och är där på retur. I Hälsingland börjar den istället ta ordentlig fart. Torsdagen den 19 september dör den första av sammanlagt tjugoåtta personer i Jättendal som skall avlida inom loppet av sex fruktansvärda veckor. En kommunalman med ansvar för fattigvården på orten har till eftervärlden bevarat skakande vittnesbörd om sjukdomens snabba entré och framfart. Den förste att dö är en 58-åring, som kommunalmannen och hans gravida unga hustru just har besökt på fattighuset. Några dygn senare insjuknar den gravida hustrun i häftig feber, och dör inom tre dygn. Strax insjuknar även maken i 40 graders feber. Han tror sig veta att heta och starka drycker, värme och svettning kan hjälpa. Alkohol står inte att få tag på. Han blandar sig istället en hästkur på lazarol, salubrin och vademecum med het mjölk, packar in sig i fällar med faderns tunga hundskinnspäls överst, för att svettas ut eländet. Efter en vecka är han på benen. Måndagen den 23 september rapporteras om tre nya dödsfall i Söderhamn och ett i Ljusne. Den sista september når influensan även Söderala som har klarat sig undan länge. En person ligger svårt sjuk i Siggesta, och ytterligare en

boende nära stationen har nyss insjuknat. Till slut skulle även Söderala församling förlora över 30 döda.

Söderhamnsbygden i oktober

Vid oktober månads ingång är influensan i Söderhamnsregionen bara i sin början. Stadsläkaren Tretow har hittills bokfört 76 fall varav ett dödsfall, medan provinsialläkare Böhme har kännedom om 184 fall i sitt distrikt, som sträcker sig i ett bälte runtom Söderhamn, från Skog i söder, Segersta och Hanebo i väster, Trönö och Norrala i norr, kusten i öster. Böhme noterar hittills fem dödsfall. Men oktober skulle innebära en tredubbling av insjuknanden. Söderala skulle tappa 17 döda, och Bergvik 11.

Den 2 oktober noteras ett dödsfall i Trönö, och ett nytt i Ljusne, en ung hustru. Tidningarna domineras samtidigt av reportage från Sveriges genom tiderna värsta tågolycka som just inträffat i Getå utanför Norrköping med 50 döda. Nu är Söderhamnsbygden snabbt på väg mitt in i stormen, och förbud mot sammankomster proklamerats från myndigheterna.

Söderhamns Tidning om läget den 9 oktober: "Förbud mot offentliga sammankomster i Söderhamn och Ljusne. Spanska sjukan tycks nu få alltmer spridning i södra Hälsingland, som hittills sluppit rätt så lindrigt undan. Från alla håll ingå nu dagligen meddelanden om dödsfall i sviter efter sjukdomen. Själva staden har dock hittills sluppit betydligt lättare från sjukdomen som här numera tagit en annan karaktär, i det den ytrar sig i form av tarmkatarr." Kyrkor och skolor är fortsatt öppna, men inte längre bio och mötesverksamhet. Från Askesta rapporteras fredagen den 11 oktober om många sjuka och ett nytt dödsfall: "Natten till lördagen avled efter kort tids sjukdom träarbetare Ernst Nor-

På Drottningholms slott dör kung Gustav Vs yngste son prins Erik i lunginflammation efter influensan

Kyrkor och skolor är fortsatt öppna, men inte längre bio och mötesverksamhet

mans i Askesta maka Matilda Norman i en ålder av 29 år. I Askesta och Ellne grasserar för övrigt sjukdomen i många gårdar." Måndagen den 14 oktober meddelas att spanskan går värre än någonsin i Stugsund, Grundvik, Mariehill och Stenåker. I Bergvik är det riktigt illa. Där har så gott som ingen familj i arbetarkasernerna undgått sjukdomen. Även sjuksköterskan drabbas. Kaféer och offentliga lokaler är stängda. En ung sulfitarbetare Axling dör bara 22 år gammal. En död i Sunnanå, en i Myssje. Den 16 oktober meddelas från Söderhamn att också direktör Norin är död. Fredagen den 18 oktober stängs läroverket i Söderhamn av skolläkaren. Från Vallvik rapporteras 40 sjuka och två döda.

Östanbo svårt drabbat

Måndagen den 21 oktober nämns för första gången Östanbo. Av alla samhällen runt Söderhamn är det Östanbo som kanske drabbas hårdast. (S.T.): "I Östanbo har arrendatorn Olof Olsson avlidit 38-årig. En 1½ år gammal dotter till flottningsarbetaren Evald Jonsson i Östanbo, avled i lördags i Vad, Åsbacka." Två dagar senare, onsdagen den 23 oktober, kommer den längsta notisen hittills i Söderhamns Tidning - på nästan en hel spalt - om läget i bygden. "Spanska sjukans härjningar. Sex dödsfall i Östanbo. I natt avled flottningsarbetare Evald Jonssons maka Olivia 23 år. Deras dotter 1½ dog i lördags. Mannen ensam kvar. Igår dog 10-årig flicka Alfhild Pettersson, sjuk endast sedan i söndags, och sjukdomen till synes lindrig. Döden kom överraskande. I förra veckan brädgårdsarbetare

Johan Larsson, enda stödet åt åldriga föräldrar, samt minderårig broder, och arbetade på Ala brädgård dit han i ur och skur gick den långa vägen från Askesta. En annan ung man Ragnar Lindström är svårt sjuk i dubbelsidig lunginflammation, svävar mellan liv och död." I Källskär dör samma dag flottningsarbetare Eriksson 27 år. I Grundvik är sågningen inskränkt och många sjuka. Den 25 oktober är tidningarna rena dödslistan - och ytterligare en arbetare i Östanbo har ryckts bort - Gustaf Skoglund. Nu utbryter en febril aktivitet. Den 28 oktober inrättas ett provisoriskt sjukhus i Stugsund. Insamlingar startas för de drabbade. Folkskolor stängs. Flera unga dör i Grundvik, och en Jonsson i Karmor. Den 30 oktober kommer åttonde dödsoffret i Östanbo - Isak Andersson 23 år.

Paniken är nära ...

Ute i landet hånar karikatyrtidningen Söndags-Nisse Medicinalstyrelsen "för det intensiva intresse med vilket den följt spanska sjukans framfart alltmedan folket dukar under". Publicisten och riksdagsmannen Ivar Vennerström i Nya Norrland tycker att det är dags att kalla in riksdagen till ett extra s.k. urtima möte med anledning av spanska sjukans, och en annan trängande fråga angående statstjänstemännens löner. Folkets Dagblad diskuterar på allvar allmän värnpliktsstrejk inför nya inkallelser i november, och redan inryckta borde rentav överväga "desertering". Den 11 oktober beslutar regeringen antligen om en månads uppskov med rekrytskolan. Man inser nu också att en urtima riksdag måste sammankallas i slutet av månaden.

Den 28 oktober inrättas ett provisoriskt sjukhus i Stugsund

I Svenska Dagbladet den 20 oktober vill en professor Medin dämpa paniken: "Låt ej skräcken lamslå umgänge och verksamhet. Åtgärder såsom t.ex. stängning av skolor, biografier och teatrar äro alldeles ändamålslösa. Det är inte farligare där än vid annat umgänge med människor." Och operetter och revyer rullar också på för fulla hus. Som så ofta i svåra yttre situationer, så dövar man sin oro så gott man kan. Ordet "panik" förekommer nu ofta i media, även i Läkarförbundets täta sammankomster. Dr Josefson menar att det som mest oroar folk är det som uppfattas som uppgivenhet från sjukvårdsmyndigheternas sida. Andra läkare menar att skrivelser med alla hemska detaljer, och alla myndighetskritiska läkaruttalanden, är det som skrämmar upp i onödan. Vid utgången av oktober har uppemot 300.000 svenskar haft influensan. Ytterligare lika många skall ännu få den. Sjöministern Erik Palmstierna (s) skriver i sin dagbok: "Spanska sjukan går som en formlig pest över landet. Långa dödslistor i tidningarna. Beklämd stämning. Det luktar karbol i spårvagnarna."

Urtima riksdag - missbedömningar erkänns delvis

Den 30 oktober samlas den urtima riksdagen. Många riksdagsmän ligger sjuka i spanskan och kommer inte - ett 30-tal i andra kammaren och 19 ledamöter i första kammaren. Ivar Vennerström, socialistisk reporter i Nya Norrland och riksdagsman, säger att regeringen måste hållas ansvarig för "en betydande del av de, jag vill minnas cirka 500 dödsfallen

och ungefär 50.000 sjukdomsfallen inom armén." Skulden låg dock inte i avsiktlig vård, menade Vennerström, utan i alltför stor hänsyn till militära petitesseer och senfärdigheten med att vidta hygieniska åtgärder. Nog hade man väntat att en krigsminister i en folklig regering skulle ta större hänsyn till folkhälsan, menar han. Repetitionsövningarna hade fått epidemin att blossa upp igen. Sjöminister Palmstierna (s) ville inte hålla med. De värnpliktiga vårdades bättre på regementena än hemma. Men Vennerström kontrar med att citera värnpliktigas insändare. Han kräver fullständigt inställande av alla värnpliktsövningar. Krigsminister Erik Nilsson (liberal) ger sin syn på händelseförloppet. Han förklarar att värnpliktslagen har givit litet utrymme för uppskov med övningarna. Därför hade tjänsledighetsmodellen valts. Men han medger att brister har funnits i sjukvårdsberedskapen för en sådan våldsamt epidemi, brister som man senare försökt rätta till. Läkarnas osäkerhet kring influensans exakta natur har också gjort det svårt att fatta adekvata beslut, menar Nilsson.

November - vapenstillestånd på alla fronter

Från den tidiga spridningen och utbrotten väster om Söderhamn i Bergvik, Skog, och Hanebo, förskjuts tyngdpunkten under september och oktober mot Söderåla, Ljusne och Söderhamn. November blir spanska sjukans kulmen i församlingarna runt om Söderhamn räknat i antal insjuknade. Provinsialläkare Böhme noterar inte mindre än 540 nya insjuknanden denna månad. Enda trösten är att dödligheten nu sakta börjar vika nedåt bland de insjuknade. I mitten av november börjar lokalpressen tala om ett visst återtag för epidemin. I skärgården har den redan bedarrat.

Men fortfarande skördas många påfallande unga människor. Svarta rutor fyller tidningarna. I mitten av november, efter bara ett och ett halvt dygns sjukdom, dukar 20-åriga Karin Sandström i Askesta under. Och 10 dagar senare, den 25 november, meddelas från samma ort att bomvakten Axel Normans maka gått bort 32 år gammal. Provinsialläkare Böhme skall för november månad komma att notera totalt 63 döda i influensan i sitt distrikt. Stadsläkare Tretow redovisar 13. Som ett levande väsen retirerar sjukdomen under andra halvan av november. När stillestånd blåses runt de många fronterna och skyttegravarna ute i Europa den 11 november, är det som om influensaviruset samtidigt blåser till reträtt.

Söderala församling - ett facit

I Söderala församling skördade spanska sjukan 34 liv av sammanlagt 112 döda år 1918, enligt kyrkobokföringen. Detta på en befolkning av drygt 4.200 invånare. Den fruktade tuberkulosen tog som jämförelse 12 liv samma år. Endast sex av de trettiofyra var över 50 år. De allra flesta var mellan 15 och 30 år. Detta för influensor ovanliga mönster går igen över hela landet. Orsaken låg trettio år bakåt i tiden - i den så kallade "ryska snuvan" som liksom spanskan också var ett influensavirus av typ A. Många äldre som hade haft ryska snuvan 1889-90, hade skaffat sig ett visst skydd mot kommande influensor av liknande typ - ett skydd som personer under 30 saknade. Min egen mormor Emma i Askesta var en av alla dessa unga som drabbades av spanska sjukan 1918. Tjugo år gammal blev hon sängliggande julen 1918 då hon arbetade som hushållsbiträde på Källskär. Hon repade sig, och födde drygt ett år senare sitt första barn i februari 1920. Spridningen av spanskan ute i byarna visar att virusets gracer inte fördelades allde-

les slumpmässigt rent geografiskt. Orsakerna kan vi bara spekulera i. Många faktorer medverkade. Läkarna har i sina rapporter till Medicinalstyrelsen vissa hypoteser. Det förefaller enligt dödboken i Söderala, och som vi sett av tidningsnotiserna ovan, som om Östanbo drabbades särskilt hårt av byarna i Söderala församling, med ett knappt dussin dödsfall. Askesta förlorade fyra, Marmaverken, Onsäng och Skale tre vardera. Övriga byar färre än tre. Statistiken blir av naturliga skäl ungefärlig. Det kunde vara svårt att hålla isär influensans effekter från dess olika följsjukdomar, och vad som därvid skulle räknas som huvudsaklig dödsorsak. Ibland noteras "spanska sjukan", ibland "epidemisk influensa" i dödböckerna. I Östanbo bodde många som var sysselsatta med kolningen på skogen, men också folk som jobbade på hyvleriet i Sandarne och på brädgårdar och sågar i trakten. Vi ser dem representerade i dödmaterialet. Männen i Östanbo är sågverksarbetare, kolare, hyvleriarbetare, brädgårdsarbetare och jordbruksarbetare. Kvinnorna är sågverksarbetarhustru, flottarehustru och flottaredotter, timmermansdotter och hyvleriarbetardotter. Sex män och fem kvinnor.

Läkarnas iakttagelser - smittmönster

När det gäller provinsialläkare Henrik Böhmes syn på smittvägar, hygien och mottaglighet konstaterar han först lakoniskt i sin rapport till Medicinalstyrelsen, att föregående sjuklighet inte tycks ha predisponerat:

"De flesta döda ha varit kraftigt ungt folk. Sjukdomen synes ha spritt sig genom direkt smitta, inkubationstiden kort, 1-2 dagar, såsom synts där personer rest för att besöka sjuka anhöriga...Till Trönö kom den åtminstone delvis med personer som bevisat en marknad i Hudiksvall och hemkom sjuka.

Sannolikt synes av de insjuknades ålder att en 1889-1890 genomgången influensa åtminstone gett en relativ immunitet. Själv genomgick jag den i december 1889, och har denna gång trots otaliga tillfällen, gått fri från sjukdomen, om man ej vill räkna dit två dagars lindrigt illamående med högst 37.7 grader... Någon särskild inverkan av hygieniska förhållanden kan jag ej konstatera. Upprepade gånger har jag sett unga personer dö i de bästa yttre villkor, och samtidigt sett fall då ett dusin personer, därav flera med pneumoni, legat samtidigt sjuka i ett par rum, och alla tillfrisknat."

Stadsläkare Tretow har delvis en annan syn på saken: "Mitt material har inte lämnat något stöd för den av oförklarlig anledning framkastade teorin om immunitet efter genomgången influensa." Han menar att många av de 809 patienterna i hans material har haft influensa många gånger förut, och ändå drabbats av spanskan. Han menar till och med att smittan tvärtom är "kumulativ", dvs att redan sjuka kan bli ännu sämre genom att vistas nära varandra. "Utgående härifrån har jag ansett det vara av vikt icke blott att isolera de sjuka från de friska, utan även undvika att placera de sjuka för nära varandra i samma rum. Så har jag, när det låtit sig göra, aldrig tillåtit en sjuk moder att hava sitt sjuka barn hos sig i samma säng."

Tretow har också en annan syn på bostadsmiljöernas betydelse: "Materialet är till största delen hämtat från sju sågverksamheter i och utanför Söderhamn. I två av dessa, Marma och Långör, vilka båda har nyuppförda och relativt rymliga arbetarbostäder, har sjukdomsfallen varit betydligt mycket lindrigare än i de övriga, som har gamla och trånga kaserner. Jag tror mig ha funnit att karbidbelysning haft en ogynnsam

inverkan på sjukdomen. I arbetarhem med nästan alltid osande karbidlampor tycks tillfrisknandet ha gått mycket långsammare än i de hem som haft elektrisk belysning. I de förra tycks ha förekommit särskilt många och svåra infektioner av luftvägarna."

I Söderala var fördelningen mellan könen i sjukbilden helt jämn. Det stämmer väl överens med uppgifter från landet i stort. Det är inte vare sig kön eller ålder i sig som avgör om man blir smittad, utan i vilka miljöer man låter exponera sig, vilken grad av förvärvad immunitet man eventuellt besitter, och vilken allmän motståndskraft man för tillfället äger. Provinsialläkare Böhme redovisar 52% kvinnor i sitt material om 1467 insjuknade. Andelen kvinnor av de avlidna är exakt lika stor. Stadsläkare Tretow har en betydligt mindre andel kvinnor i sitt material - 41% av de insjuknade och 42% av de döda. Han kommer ändå till samma slutsats som Böhme angående könets ringa betydelse, och har en intressant förklaring. Han konstaterar att män angripits i större utsträckning än kvinnor, att åldrarna mellan 20 och 40 varit utsatta, och att barn och åldringar blivit relativt skonade:

"Sannolikt är dock dessa siffror i viss mån missvisande. De manliga patienternas flertal är säkerligen endast skenbart. Mitt klientel utgörs nästan enbart av arbetarbefolkning. Av lätt insedda skäl har man varit angelägen att få familjeförsörjarna fortast möjligt på benen. Även lindriga fall hos männen har därför tidigt anmälts för läkaren, under det att kvinnorna, åtminstone de lindrigare angripna, i många fall fått gå uppe och trots sin sjukdom sköta hus och barn och 'bota sig själva'. Av de högsta åldersklasserna, omfattande de minst oundgängliga familjemedlemmarna, har sannolikt likaledes endast de svårare fallen blivit anmälda.... Vad barnen beträffar ha de

flesta fallen varit så lindriga att man icke behövt söka läkare för dem. Vid mina besök i hemmen har jag funnit att nästan överallt hela barnskaran legat sjuk några dagar eller veckor. I allmänhet har man blott tillkallat läkare för den som 'fått håll' eller haft särskilt hög feber. Kunde man få en förteckning över alla både anmälda och icke anmälda sjukdomsfall, anser jag det mycket sannolikt att man skulle finna sjukdomen lika utbredd över alla kön och åldrar."

Kvinnor i barnsäng var en klar riskgrupp enligt många uppgifter. Tretow konstaterar att av sex gravida har två avlidit: "Sex gånger har jag sett spanska sjukan drabba havande kvinnor i mera framskridet stadium. En av dessa, en 25-åring, fick missfall i sjätte månaden och dog några dagar därefter...En annan 40-åring fick spanska sjukan några dagar innan hon förlöstes med ett fullgånget levande foster. Några dagar efter partus tillstötte pneumoni, varav hon på femte dagen dukade under." Böhme anger inga siffror, men konstaterar angående sitt större material: "Ett synnerligen ogynnsamt inflytande synes graviditet ha utövat. Av kvinnor som förlöstes medan de var influensasjuka, har mig veterligt blott en blivit vid liv."

Symtomen

Dr Böhme berättar i sin rapport att han på grund av det stora antalet patienter inte kunnat föra noggranna anteckningar om allt. Ibland har han fått uppgifter via ombud. "Då utom mig minst 8 läkare praktiserat i distriktet (av vilka blott en till mig lämnat någon uppgift) kan jag ej ge exakta meddelanden om sjukdomens fördelning i de olika socknarna eller när de allra första fallen inträffade. Sjukdomen tycks emellertid ha börjat i augusti ungefär samtidigt på vitt skilda ställen såsom

i Skog nära Holmsvedens station (första av mig kända fallet den 13/8), Trönö (18/8), Norrala (27/8), och särskilt i Bergvik, där den blev allmänt gängse redan i augusti. Sedan den egentliga epidemin upphört, har enstaka fall flerstädes uppträtt, men om något uppfammande kan ej ännu talas...Symptomen synes ha varit desamma som på andra orter. Hastigt insjuknande med frysning, ofta så att klockslaget för sjukdomens början kunde angivas, hög feber ofta 40° och däröver, svår huvudvärk, särskilt över ögonen, värk i rygg och leder. Snuva tycks ej så ofta ha förekommit, men nästan konstant retsam hosta, stundom upphostning eller objektiva förändringar, ofta bronkit med talrika rassel...Näsblödning har varit nästan konstant symptom, rätt ofta mer eller mindre varig upphostning.... Kväljningar och kräkningar ha varit rätt vanliga, stundom diarré första dagarna, oftast förstopning. Intet fall av långvarig diarré, simulerande tyfoid, mig veterligt. Intet fall av meningit av mig iakttaget, däremot en av annan läkare, och ett dödsfall. Efter sjukdomen har som regel långvarig kraftnedsättning följt. Ofta har klagats över håravfall utan seborré. Egentliga följsjukdomar ha varit sällsynta, några fall av psykos, mest yngre kvinnor, ett fall av dubbelsidig varig påssjuka, stundom nedsatt hörsel utan inflammationssymptom. Efter 1889-90 års epidemi tyckte jag mig se en hel del fall av lungsot med mycket hastigt förlopp hos förr skenbart friska. Huruvida detta även nu upprepas torde framtiden utvisa."

Som behandling har Böhme i början som regel givit en alkoholmixtur, och sedan vid minsta misstanke om allvarlig bröstsjukdom

Tretow har även med framgång använt gråsalva (en blandning av kvicksilver och talg)

Som behandling har Böhme i början som regel givit en alkoholmixtur, och sedan vid minsta misstanke om allvarlig bröstsjukdom, också kamfer och digitalis. "Mysken tog tyvärr snart slut. Däremot har jag endast i sällsynta fall gett pulver (aspirin och dylikt) då jag anser dem direkt skadliga. Calomel någon gång som laxerande. Seroterapi har jag ej använt." Calomel var ett kvicksilverhaltigt preparat som användes ganska flitigt inom 1800-talsmedicinen. Det användes mot syfilis och koppor där det ansågs ha en dämpande effekt. Tretow konstaterar å sin sida kategoriskt att Calomel "har visat sig vara ett synnerligen förträffligt botemedel mot gastrointestinal influensa. I de svårare fallen har detta medel hastigt hävt sjukdomen, sedan andra medel visat sig värdelösa." Tretow har även med framgång använt gråsalva (en blandning av kvicksilver och talg) som gnidits in tre gånger dagligen under tre dagar på flera patienter med lunginflammationer. Han anser sig ha räddat åtminstone tre till synes hopplösa fall till livet genom denna behandling.

Katastrofernas år 1918

Historikern Margareta Åman konstaterar i sin sammanfattning av den offentliga debatten kring spanska sjukan, att en epidemi med en sjuklighet på mellan 30 och 80%, och med en så pass hög dödlighet som spanska sjukan uppvisade, skulle väcka en våldsam uppmärksamhet om den dök upp i vår tid. En normal influensa vid sekelskiftet kunde i en församling av Söderålas storlek ta några enstaka dödsfall per år. Spanska sjukan tog 32. Död-

ligheten var vida större än vi senare sett t.ex. hos "asiaten" och "Hong Kong". Den var ovanlig i så måtto att den drabbade ett ovanligt ungt skikt av befolkningen. Vi kan konstatera att 1918 års samhällsorganisation och dess medicinska färdigheter stod sig tämligen slätt när influensan drog in över landet. Åman har konstaterat att vi mot den bakgrunden kanske uppfattar publiciteten kring spanska sjukan som "överraskande knapp och debatten som tämligen oengagerad." Förklaringarna är som vi har sett den speciella situationen 1918 med framför allt kriget och alla dess konsekvenser.

Där är frontrapporterna, tsarmordet och ryska revolutionen, den spända situationen i grannlandet Finland, rädslan för kolera, och framför allt ransoneringarna i Sverige av baslivsmedel som potatis och mjölk. Tillsammans med spektakulära händelser som Getåolyckan i oktober, och Per Brahes undergång i Vättern den 20 november var det både bokstavligt och bildligt talat en mördande konkurrens om utrymmet i pressen. Och radion väntade ännu några år på sitt stora genombrott.

Åman pekar också på den inrikespolitiska situationen med en vänsterliberal regering, där å ena sidan liberala och socialdemokratiska tidningar ogärna öppet ville attackera sin egen regering för försumligheter, och där den konservativa pressen å sin sida kände en ovilja inför att öppet kritisera försvaret eller övriga ansvariga myndigheter. Det blev norrländstidningarna som utövade kritik, och den norrländska vänsterpressen i synnerhet, och det

Åman konstaterar att vi kanske uppfattar publiciteten kring spanska sjukan som "överraskande knapp och debatten som tämligen oengagerad."

är smittspridningen inom försvaret som blir den stora måltavlan för deras kritik. "Trots sin omfattning och sina väldiga mänskliga konsekvenser blev spanska sjukan aldrig någon riksdagsfråga i egentlig mening", enligt Åman. Det är mot bakgrund av alla dessa faktorer inte så förvånande att också eftervärlden ägnat spanska sjukan förhållandevis liten uppmärksamhet, trots att den var den vetterligen största epidemien som drabbat Sverige, svårare än 1830-talets koleraepidemi som det ju har skrivits och forskats om betydligt mera. Historikerna har förbisett den, menar Åman.

Framtida perspektiv

Spanska sjukan drabbade Norrland värre än övriga landet. Jämtland blev det län som drabbades av den största dödligheten. Men lika snabbt som Spanskan dök upp - lika snabbt skulle den bedarra. Det är nu 80 år sedan den klingade av. Ett problem för forskarna var att den försvann så hastigt. Kunskapen om virus-sjukdomar var låg vid den aktuella tidpunkten. Först idag har man genom att undersöka kroppar som legat nedfrusna i Alaska och på Spetsbergen lyckats isolera virus från spanska sjukan, för att kunna framställa verk-samma vacciner. Det gäller att kartlägga virusets arvs massa i detalj. Många immuno-loger befarar idag att nya aggressiva influensor kan bli 2000-talets svåraste utmaningar för den medicinska vetenskapen. Influenzavirus är starkt föränderliga. Allteftersom de förändrar sina egenskaper måste nya vacciner tas fram. En "normal" vinterepidemi idag brukar ge en s.k. överdödlighet på mellan 1.500 och 4.500 personer, enligt Smittskyddsinstitutet. I influensan vintern 1998/99 insjuknade cirka 10% av befolkningen i Sverige, framför allt äldre människor. Relativt många dödsfall noterades - den s.k. överdödligheten beräkna-

des till cirka 4.000 personer. 260.000 pensionärer erbjöds vaccin, och minst 100.000 ac-cepterade. Kampanjen kostade 4 miljoner kronor, men anses å andra sidan ha sparat in 30-35 miljoner i vårdkostnader.

I Söderhamnsbygden 1918 klarade sig själva staden lindrigare undan än omgivande landsbygd. För Söderhamns stad låg det to-tala antalet avlidna år 1918 cirka 20% högre än genomsnittet för hela den omgivande tio-årsperioden 1914-1923. I landsförsamlingen Söderala väster om staden, med jordbruks-bygd och många sågverk, var motsvarande förhöjning 45%. Liknande förhöjningar no-terades även i övriga landsförsamlingar i dr Böhmes provinsialläkardistrikt.

REFERENSER

- Död och Begravningsboken i Söderala och Söderhamns församlingar 1915-1924.
 Stadsläkare Erik Tretows rapport till Medicinalstyrelsen 31 december 1918, Riksarkivet.
 Provinsialläkare Henrik Böhmes rapport till Medicinalstyrelsen 1 mars 1919, Riksarkivet.
 Bodlund: Söderala förr och nu - en 800-årig hälsinge-sockens historia (Söderhamn 1958).
 Åman: Spanska sjukan i den offentliga debatten hösten 1918, Uppsala universitet, Historiska insti-tutionen (Uppsala 1982).
 Hälsingerunor 1998 / Jangard: De dystra minnenas år 1918. Spanska sjukan. (Bollnäs 1998). Läkar-tidningen 1998; Volym 95 Nr 50.
 Tallnerud: Skräckens tid - Farsoternas kulturhistoria (Stockholm 1999).
 Svenska Dagbladet (Oktober 1999).

Tack till:

Barbro Ryberg, Söderhamn
 Bert Kullander, Söderhamn
 Britt Hallström, Märsta
 Bengt Schön, Örebro
 Madeleine Collin, Yrkesinspektionen i Stockholms distrikt
 Anders Lindberg, Epidemiologiska enheten/
 Smittskyddsinstitutet, Solna